

УДК 94(477)«1918»

**ГРАМОТА ПРО ФЕДЕРАЦІЮ 1918 Р.:
ВИМУШЕНИЙ ТАКТИЧНИЙ КРОК,
ЗАДЛЯ ПОРЯТКУ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ ЧИ ЗАВБАЧЛИВА СТРАТЕГІЯ
НА ВІДНОВЛЕННЯ ЄДИНОЇ РОСІЇ**

*DIPLOMA OF THE FEDERATION OF 1918:
A FORCED TACTICAL STEP TO SAVE
THE UKRAINIAN STATE OR A PRUDENT
STRATEGY TO RESTORE A UNITED RUSSIA*

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, завідувачий відділу
історичних студій, Науково–дослідний інститут
українознавства МОН України (Київ, Україна),
e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Hai-Nyzhnyk P. P.,
*Doctor of Historical Sciences, Academician of
the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the
Department of Historical Studies at the Research
Institute of Ukrainian Studies (Kyiv, Ukraine), e-mail:
Hai-Nyzhnyk@ukr.net*

*Висвітлюються спонукі й обставини видання 14 листопада
1918 р. гетьманом П. Скоропадським Грамоти про федерацію.
Аналізуються передумови та наслідки такого кроку в контексті
внутрішнього соціально–політичного становища Української Держави
та геополітичної ситуації у тогочасній Європі.*

Ключові слова: Грамота про федерацію, Скоропадський, Гетьманат, геополітика, дипломатія.

*The impulses and circumstances of the edition of November 14, 1918, by
the Hetman P. Skoropadsky, are covered. Certificates about the federation.
The preconditions and consequences of such a step in the context of the internal
social and political situation of the Ukrainian State and the geopolitical
situation in that time in Europe are analyzed.*

Keywords: Diploma of the federation, Skoropadsky, Hetmanate,
geopolitics, diplomacy.

Лише–но на межі літа–осені 1918 р. вщухли локальні повстання селян, як з жовтня хвилювання народу знову почали наростати. Тим часом з середини вересня 1918 р. у середовищі окремих керівників лівих українських партій визрівають плани повалити гетьманський режим насильницьким шляхом, тепер вже із залученням регулярних збройних сил.

Роль мотора та ядра дотику й згуртування заколотників взяв на себе відомий тогочасний крайній лівий політичний і громадський діяч, поет і соціолог, що за фахом був лісником, один з ідеологів і член Центрального комітету Української партії соціалістів–революціонерів М. Шаповал. Сам він про це занотував коротко і цілком відверто: «Вересень 1918 р. приступаю на свій ризик до організації повстання /в порозумінні з Григорієвим, Вікт[ором] Павленком, ген. Осецьким, Андр[ієм] Макаренком/. До цього прилучається згодом Винниченко. Переховування перед повстанням» [42, арк. 132]. У спогадах М. Шаповал згадував також, що ще у вересні 1918 р. він «змовився з А. Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь

був вирішений трьома членами Центр[ального] Комітету [партії] соціалістів–революціонерів (Григорієв, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено В. Винниченка, який погодився на нього» [49, с. 120–121]. В. Винниченко ж, зі свого боку, засвідчував з цього приводу: «Ставши по уступленню А. Ніковського головою Національного Союзу¹, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадилися до цього моменту, до мого вступу в Н. Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас» [3, с. 87–90]. П. Христюк писав, що задум силою повалити П. Скоропадського виник в середовищі лівих українських есерів (підтверджуючи загалом спогади М. Шаповала), додаючи, що ідею збройного повстання, висунули есерами та Селянською спілкою, без вагань підтримали залізничники та соціалісти–самостійники.

З середини жовтня 1918 р. Україна швидкоплинно запалювалася смертельною пожежею. Тоді ж настав остаточний перелом на фронтах світової війни й поразки Четверного союзу (Болгарія капітулювала, а в Австро–Угорщині розпочалися революційні події і процес розпаду імперії). 3 листопада 1918 р. у Німеччині вибухнула революція, а вже 10 листопада до влади прийшли представники соціал–демократичної партії (СДПН) й державу було проголошено республікою. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості заколотникам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М. Шаповал, вступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише «чекали слухного часу. Цей слухний час прийшов – упадок німецьких фронтів» [50, с. 121]. Далі М. Шаповал засвідчував, що попри рішучість виступити проти гетьманського режиму, змовники активно використали військово–політичне становище тогочасної Німеччини й в іншому напрямі. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців (полковника Шаповала та соціал–демократа П. Бензю), аби вони там увійшли в зносини з німецькою соціал–демократією, що мала потужний вплив у Райхстазі, яка б «енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ» [50, с. 121].

Проте військові корпуси Армії Української Держави існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини вже були залучені до протигетьманської змови².

¹ В. Винниченко став на чолі Українського національного союзу 18 вересня 1918 р. і був його головою до 14 листопада 1918 р. – П. Г.–Н.

² У той же час більшовики готували свій власний завойовницький похід на Україну, що роздиралася у громадянському протистоянні й політичному ступорі. 11 листопада 1918 р. РНК РСФРР надала Реввійськраді директиву у 10–денний термін розпочати наступ на Україну. Вже 17 листопада було утворено Реввійськраду Особливої групи військ Курського

Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П. Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже, село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

За нових умов П. Скоропадський, прагнучи уникнути розпаленню внутрішньоукраїнської громадянської війни, а також очевидно і через тиск соціалістів–міністрів реформованого на короткий час уряду Ф. Лизогуба, що за кілька днів впаде, звільняє з тюрем відомих діячів опозиції – С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана та інших соціалістів.

У листопаді ж чутки про заколот проти П. Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною. В. Винниченко та М. Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді В. Винниченко дав і начальникові Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренеру та німецькому консулові Е. фон Тіллю, які ввечері (о 20 год.) 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму.

Водночас у політикумі широко обговорювалося питання скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади гетьмана. Фактично ж на ньому планувалося з правового кута зору висловитися щодо легітимності гетьманського режиму, а отже й існувало три комбінації розвитку подій: 1) ухвалити резолюцію про законність існуючої влади (чого, власне, ніхто навіть на думці не мав); 2) вимагати її часткового видозмінення (трансформації); 3) проголошення гетьманської влади незаконною (відмовити в легітимізації). У такому разі, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним конгресом нелегітимності чинної влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту¹. Існувала,

напряму, в складі якої були виділені Московська робоча дивізія та інші частини. Командування групою очолив В. Антонов–Овсієнко. Усі збройні сили, що знаходилися у нейтральній зоні, переходили у відання Реввійськради групи. Цим було покладено початок створенню Українського фронту (фронт був створений на початку січня 1919 р. згідно з постановою Реввійськради РСФРР). Радянські війська перейшли в наступ 20 листопада 1918 р., а більшовицькі повстансько–партизанські загони вже діяли в українському запіллі. Під час цих боїв частини Українського фронту систематично поповнювалися бійцями з Петроградського, Московського, Орловського та інших військових округів Російської Федерації.

¹ М. Шаповал наголошував на військових силах, які вже погодилися взяти участь у заколоті, а саме: Січові стрільці (1 тис. 500 вояків), Чорноморці – 600 багнетів («мають озброєння ще на 5000 людей»), Запорозжці – 2 тис. 500 бійців (озброєння – на 5 тис. чол.), 3 полки запасної дивізії – 6 тис. вояків (озброєння – на 10 тис. осіб), Окремий запасний полк – 1 тис. вояків (озброєння – на 2 тис. бійців), залізнична охорона

однак, і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало би в очах громадськості та міжнародної спільноти цілковитим заколотом. Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь–якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана та його режиму, що, у свою чергу, сприяло рішенню П. Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцерства та «білої» Росії (видати Грамоту про федерацію, яка, однак згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Міркування ж П. Скоропадського з цього приводу, як він сам згадував, були такими: «Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість проведення Національного Конгресу) я отримав повідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення виявилось, що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну» [35, с. 308, 305].

Тож 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом². Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримали центральна течія есерів, Селянська спілка, есдеки та самостійники–соціалісти. Есефи ж заявили, що

(чисельність невідома), додавши, що, провівши мобілізацію «можна мати ще 60 полків» (що, вочевидь, все ж таки було певним перебільшенням). Загалом, за словами М. Шаповала, у заколоті готові взяти були участь 11 тис. 600 озброєних вояків, а за перший–другий день мобілізації путчисти розраховували поставити під багнети ще 13 тис. 500 вояків. «Загалом рахуємо, – підсумовував він, – на 25000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і шохвилини прилучаться до нас» [50, с. 49].

² Того ж дня у газеті «Голось Києва» було надруковано наказ головнокомандувача Добровольчої армії ген. А. Денікіна про нібито очолювання ним усіх військових сил колишньої Росії й оголошення мобілізованими усіх офіцерів. Але це виявилось тільки вдаюю провокацією (у столиці подекували, що провокацією І. Кістяковського).

вони виступають «принципово проти, але [партія] не буде перешкоджати і перечити» [50, с. 59]. У підсумку присутні усвідомили невідворотність збройного виступу проти гетьманського режиму, а тому постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії» [50, с. 59].

Увечері того ж дня, 13 листопада, у будинку Міністерства шляхів, у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокози зібралися: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, генерал О. Осецький, Ю. Чайковський, полковник В. Тютюнник, полковник М. Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський, полковник Є. Коновалець та І. Кульчицький. Головував В. Винниченко; протокол не вівся. Народа без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П. Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки [36].

До складу Директорії було обрано В. Винниченка, А. Макаренка, Ф. Швеця та П. Андрієвського [50, с. 60–61]. С. Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців. Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В. Винниченка.

Заколотникам було відомо, що того дня (13 листопада 1918 р.) створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українського народу, а тому на згаданому засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер заколотників В. Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В. Мазуренка зустрічався з більшовиками Х. Раковським та Д. Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання [3, с. 158]. Крім того, усі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербелем¹. Питання щодо того, як

¹ Одним з перших результатів діяльності новоутвореної Ради міністрів стало проголошення в листопаді 1918 р. проекту нового земельного закону, який був одним з найдемократичніших порівняно з відповідними законами інших європейських держав. Усі великі маєтки мали бути викуплені державою і передані у власність дрібних хліборобів (не більше 25 десятин в одні руки). Не відчуженими залишилися би лише ті господарства, що мали важливе агрокультурне значення, проте розміром не більше 200 десятин. Така політика спричинила вияв незадоволення серед поміщицьких кіл, які так і не

заручитися підтримкою Української державності з боку проросійської Антанти вже кілька місяців не давало спокою гетьманові та його найближчому оточенню, урядовцям та дипломатам². Сам П. Скоропадський ще з середини літа 1918 р. не мав сумнівів у безумовній поразці у Світовій війні Центральних держав.

Саме тому перші спроби встановити контакти з нейтральними державами, а через них з представниками Антанти розпочалися з українського боку ще влітку 1918 року. Зокрема, українське посольство в Берліні займалося не лише, власне, німецькою та центральноєвропейською політикою [8, с. 22–38], а й підтримувало гарні зв'язки з дипломатами нейтральних держав (Іспанії та Нідерландів) [11, с. 219] та сприяло налагодженню дипломатичних відносин Фінляндії та Грузії з Українською Державою [27, с. 203]. Чи не відразу по прибутті посла Ф. Штейнгеля [9, с. 95–124] до Берліна його відвідали високопосадовці дипломатичних місій Іспанії князь Ф. Радзивілл, представник Фінляндії доктор Г. Гуммерус і Е. Шифф, італійський посол (як приватна особа), колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні, барон Розен [44, арк. 10].

Києву вдалося заслати свого представника до Швейцарії, який повернувся в Україну з листом від швейцарського міністра закордонних справ Лярді з пропозицією вступити в ділові зносини. Швейцарія пропонувала також відрядити до неї українського офіційного представника й обіцяла направити свого до Києва. Зацікавленість у співпраці з Україною виявили й швейцарські торговельно-промислові кола. Д. Дорошенко писав, що головним на той час завданням української політики було «визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців». Водночас, використовуючи «поміч Німеччини (як найсильнішої з держав, що підписали Берестейський договір), доки це нам буде потрібно, старатись якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини і визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ» [16, с. 129; 17, с. 17]. Крім того, гетьманський міністр закордонних справ прагнув домогтися від Німеччини сприяння в питанні «допуску представників самостійної України на мировий конгрес» [12, с. 151].

усвідомили усю переломність історичного моменту. Уряд С. Гербеля одразу ж оголосив програму майбутнього політичного курсу Української Держави, основним завданням якого були: робота над возз'єднанням з Росією на федеративній основі, зі збереженням за Україною всіх прав на розвиток державної і національної самобутності; збереження та зміцнення громадського порядку в Україні й припинення більшовицької анархії; оприлюднення в найближчий час закону про Державний Соїм і вибори до нього; проведення аграрної реформи; охорона і покращення умов праці; відміна хлібної монополії і державних цін на хліб; відновлення залізничного транспорту і покращення умов для працівників залізниць [18, с. 3].

² Ще 15 жовтня, по доповіді міністра закордонних справ щодо необхідності повідомити держави Антанти про ставлення Української Держави до Центральних держав та більшовицької Росії, урядом було ухвалено рішення про спрямування українських особливих дипломатичних місій до Великобританії, Франції та США і про надання грошових асигнувань цим посольствам [37, арк. 16].

Увага приділялася також встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них – з державами Антанти [6, с. 120]. Так, у конфіденційному листі від 6 липня 1918 р. до Д. Дорошенка Ф. Штейнгель доповідав про свою розмову тет-а-тет з представником Фінляндії: «Пан Гуммерус висловив побажання про взаємне визнання і утворення тісного контакту між Україною і Фінляндією [...] Я гадаю, Пане Міністре, що Ви цілком підтримаєте сприяюче рішення питання про визнання Українською Державою Фінляндської Держави і вживете заходів щодо утворення між Україною і Фінляндією міцного зв'язку, бо для молодого держави елемент признання має величезну міжнародну роллю. Я з свого боку по одержанню від Вас інструкції, якщо вони, в чому я не сумніваюсь, будуть погожі, вживу всіх заходів щодо найскоршого вирішення порушених питань» [44, арк. 23]. Ішлося й про те, що Фінляндія мала намір повернути на батьківщину 2 тисячі українців – військовополонених, що служили в колишній російській імператорській армії. Як наслідок, вже 20 серпня 1918 р. д-р Г. Гуммерус виїхав до Києва на чолі делегації фінського уряду, про що Ф. Штейнгель задалегідь повідомляв телеграмою міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка [21, с. 279].

Слід також зауважити, що попри заяви представників урядів Фінляндії, Швейцарії та Швеції про те, що вони погоджуються визнати незалежну Українську Державу й готові були налагодити з нею дипломатичні відносини, проте насправді становище було не таке вже й просте. Адже внаслідок Світової війни Європа поділилася на два воюючих табори, а нейтральні держави не надто квапилися порушити власну рівновагу своєї хиткої недоторканності у цьому протистоянні. Так, наприклад, показовою була позиція Іспанії (і не тільки), посол якої П. де-Барнабе у розмові з Ф. Штейнгелем заявив, що визнання України з боку його держави могло б відбуватися у випадку, «якби одна з держав Згоди особливо Франція, визнала б сучасний стан речей на Україні» [44, арк. 11]. Коментуючи цю заувагу в листі до Д. Дорошенка, Ф. Штейнгель небезпідставно висловив сумнів щодо швидкого визнання Францією Української Держави.

Тим часом на тлі успішного вересневого візиту гетьмана до кайзера, військові справи Німеччини стрімко погіршувалися й виразно вказували на майбутню поразку у війні з країнами Антанти. Тож швидкоплинно несприятливими вимальовувалися й зовнішньополітичні перспективи Української Держави. За таких обставин, ускладнених соціально-політичною напругою в Україні, несформованою армією та загрозою зовнішньої агресії з боку як «червоної», так і «білої» Росії, надзвичайної ваги набувала плідна діяльність вітчизняної дипломатії. Усвідомлювали це і у владних коридорах на київських пагорбах, і в українських дипломатичних представництвах. Тим часом розпочався відступ німецьких військ у Фландрії... 29 вересня 1918 р. капітулювала Болгарія, а за нею – Туреччина.

Розуміючи складність, динаміку та спектр подальшого розвитку подій, вже 2 жовтня 1918 р. український посол в Берліні Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустрине перешкод для окупації України, якщо про це прохати» [12, с. 151]. Телеграма посла мала наслідки: 7 жовтня 1918 р. Рада міністрів постановила вжити усіх заходів і зусиль на усіх рівнях, «аби домогтися у випадкові відкриття Мирової конференції участі в ній Української Держави як самостійної і незалежної держави» (підкреслення моє – П. Г.–Н.) [37, арк. 6–7]. Урядовці також просили міністра закордонних справ відкласти заплановану поїздку до Берліна, натомість представити урядові докладну програму й мету візиту, а також істотно підсилити склад своєї місії досвідченими дипломатами.

Переймався майбуттям Української Держави після завершення світової війни й український посланець в Австро-Угорщині В. Липинський. В унісон зі Ф. Штейнгелем, він був переконаний, що «для нашої держави можуть скоро наступити дуже скрутні часи» [20]. У своєму листі до С. Чикаленка В. Липинський ще 3 жовтня запевняв, що Австрія безумовно заключить мир з Антантою, а за нею, розуміється, мусить піти Німеччина. «Се означає для нас – або вивід німецьких [військ] з України – і повну ліквідацію німецьких впливів, або–ж, у всякому разі, як–би війська навіть і осталися на деякий час, сильне зменшення цих впливів. До цього моменту ми мусим дійти приготованими, – наголошував й, водночас, застерігав В. Липинський. – Коли Україну буде в той час репрезентувати теперішній уряд з одного боку і Національний Союз з другого – то наша справа програна. Антанта тоді спиратиметься на всі протиурядові протиукраїнські елементи, і наступить “возсоединеніє”» [20].

Український посол у Відні виклав у тому листі й свій алгоритм розв'язання цієї задачі з кількома невідомими, і з підтримкою якого В. Липинський просив С. Чикаленка піти до пана гетьмана і представити йому «вагу хвилі і небезпечність ситуації» [20]. Тож, на його думку, слід було зробити так, щобина час завершення війни Антанта вже застала в Україні офіційне національне представництво і реорганізований цим представництвом уряд. Тому, конкретизуючи свої міркування, В. Липинський наполягав на щонайшвидшому скликанні Союму¹ (або, принаймні, його сурогату у формі представництва партій та організацій) та на створенні ділового коаліційного уряду з українською більшістю в

¹ 15 жовтня 1918 р. на засіданні Ради міністрів її голова Ф. Лизогуб повідомив урядовців про лист гетьмана П. Скоропадського, у якому йшлося про своєчасність рішення розпочати розробку закону про вибори до Державного Сейму. Урядом було ухвалено вже найближчого часу розглянути засади, на яких би бути розроблено Акт про вибори [37, арк. 16].

ньому, але й з членством представників росіян і поляків (розуміється, місцевих). «Се спасе Гетьмана як персоніфікацію Української Держави, се перетворить Національний Союз з репрезентації партійної (з котрою ніхто не буде числитись) на репрезентацію національну, і, заприсягаючи до державної роботи росіян та поляків, се відбере від Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись протиукраїнська політика», – запевняв він. Однією ж з кінцевих умов коаліційного уряду мусило б бути відступлення від гасла соціалізації (не соціалізму, а тим більше – демократизму). В. Липинський мав надію, що українські опозиційні партії, «поучені гірким досвідом», згодяться на такий компроміс заради збереження державності [20]. Проте, перебуваючи у Відні, посол не знав про амбіційно-агресивні наміри непримиренної ліво-радикальної опозиції. Зрештою, невдовзі у цьому переконається і сам П. Скоропадський, коли 24 жовтня погодиться на створення коаліційного з поміркованими соціалістами уряду¹. Проте досить скоро виявиться, що реформування уряду Ф. Лизогуба було даремним й курс на повалення існуючого державного ладу соціалісти таки мають намір втілити у життя, попри певні політичні конфігурації та реверанси з боку гетьмана. Зрештою, хиткий коаліційний кабінет не проіснував й місяця...

Що ж до політики зовнішньої, то В. Липинський, на шляху до «приборкання» Антанти, пропонував прямувати через пошук порозуміння із Польщею. Логіка такої тактики полягала в усвідомленні, що серед політичних кіл держав Антанти як Росія, так і Польща мали багато більше прихильників, ніж Україна. Росія ж, априорі, усі свої впливи вживатиме проти державної України, проте коли під крилом Антанти до процесу долучиться і Польща, може настати російсько-польське порозуміння коштом України. Відтак, діючи наввипередки, Україна мусила б розбити той російсько-польський союз в Антанті, відтягнувши Польщу на свою сторону (позаяк на прихильність Росії сподіватися було годі). Відтак, резюмував В. Липинський, українці матимуть: «1) Гетьмана, 2) діловий коаліційний кабінет, 3) національне офіційне представництво і серед Антанти згоду Польщі за нашу самостійність і її піддержку, то пожертвувати цим всім для «єдиної і неделимої» Антанти не зважиться» [20]. Зближення ж з поляками можна було розпочати, як на його думку, у перебігу запланованого скорого початку роботи міжнародної комісії у справі Холмщини по ратифікації миру Австрією. Утім, перспективи реалізувати таку комбінацію також виявилися примарними: комісію з холмського питання так і не було скликано, а внаслідок швидкоплинного розвалу Австро-Угорщини в Західній Україні розгориться кривава українсько-польська війна...

Тим часом, шукаючи шляхів до порозуміння з Антантою, гетьманський уряд відрядив

¹ У перебігу торгів щодо створення коаліційного уряду, В. Винниченко вимагав для соціалістів, насамперед, три ключових посади: голови Ради міністрів, міністра внутрішніх справ та військового міністра.

дипломатичних представників не лише до нейтральних країн Скандинавії, до Швейцарії та Румунії, а також у Вашингтон, Париж та Ясси. У цей час Рада міністрів здійснює обнадійливий превентивний дипломатичний хід й оголошує про міжнародний нейтралітет України, а її голова Ф. Лизогуб 16 жовтня 1918 р. у бесіді з представниками преси повідомив: «Український уряд заявляє, що він буде усіляко боротися із усіма виявами ззовні, котрі були б спрямовані до порушення нейтралітету України» [12, с. 151]. Наступного дня, 17 жовтня 1918 р., Австро-Угорська імперія розпалася й перетворилася на «Союз Держав»². У Німеччині швидко насувалася демократизація.

Дипломатичне представництво в Швейцарії набуло за таких обставин надзвичайної ваги і значення для України, оскільки могло стати трампліном для встановлення нових зв'язків з країнами Антанти. Завдяки зусиллям Є. Лукасевича та Ф. Штейнгеля й за посередництва дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Голландії) вдалося встановити контакти з державними колами країн Антанти й з'ясувати можливість їхньої згоди на переговори з українським урядом. З цього приводу міністр закордонних справ Д. Дорошенко зазначав: «Українське посольство [...] зробилося одним з осередків тогочасного дипломатичного світу у Берліні, що було важно з огляду на наші бажання увійти в ближчі зносини з нейтральними державами» [12, с. 152]. Ось чому 22 жовтня 1918 р. Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліна [14, с. 54], а звідти – до Швейцарії, куди його запросив через українського представника в Берні італійський прем'єр-міністр В. Орландо [15, с. 58].

У Берлін Д. Дорошенко прибув 24 жовтня, де його зустрічав увесь склад українського Посольства на чолі з Ф. Штейнгелем. Спільно з послом міністр закордонних справ мав зустріч з німецьким колегою В. Зольфом, під час якої українські представники висловили клопотання, аби перебування німецької армії на території Української Держави було продовжене до того часу, поки Україна сама буде спроможна створити власну армію [17, с. 364–366]. Утім варто зауважити, що зрештою Берлін все ж таки вирішив вивести свої війська з України, хоча чимало впливових діячів, особливо серед військових, не підтримували цього заходу (зокрема, проти негайного виводу війська виступали генерали Е. Людендорф, М. Гофман та В. Гренер). Д. Дорошенко та Ф. Штейнгель відвідали також Г. фон Буше-Гадденгаузенай

² Тоді ж, 17 жовтня 1918 р., дев'ять міністрів уряду Ф. Лизогуба подали до Ради міністрів записку про допомогу Росії в боротьбі з більшовиками та про необхідність зміни зовнішньополітичного курсу країни в зв'язку зі зміною міжнародної ситуації. Цей проросійський вектор підтримав впливовий «Протофіс», російські партії та організації, заможна частина Союзу хліборобів-власників, інші русофільські угруповання.

Новака¹, голову Райхстагу й деяких послів². Згодом Д. Дорошенко згадував, що під час цих зустрічей «виявилось, що Ф. Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчувати саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу» [17, с. 364–366].

У цей час (наприкінці жовтня 1918 р.) у гетьманському палаці усвідомлювали, що внутрішньодержавне становище є загрозливим, проте воно ще не вважалося катастрофічним. У київських владних колах були погано повідомлені про становище Західного фронту світової війни й не мали чіткого уявлення про подальші геополітичні плани Антанти. Щойно призначений посланцем до Вашингтону в США І. Коростовець згадував про тогочасні міркування з цього приводу в урядових колах: «Міністер Закордонних Справ Дорошенко був у від'їзді, його ж заступник Палтов, як мені сказали, пропонував Урядові звернутися до Держав Антанти, з заявою, що Україна, як нейтральна країна, не може бути об'єктом і місцем військової акції. Такий виступ мені здався не до речі, про що я сказав Товаришу Міністрові Закордонних Справ Палтову, порадивши звернутися до Держав Антанти з пропозицією встановити ділові взаємовідносини, що були порушені німецькою окупацією.

В той час я був уже призначений Посланником України в Вашингтоні, що було опубліковано в офіційному «Державному Віснику». Разом зі мною були призначені – Г. Антонович як радник і пп. Гасенка, й Шумицький як секретарі. Ці люди не мали дипломатичного досвіду, але Гетьман бажав оточити націоналістами мене – дипломата московської школи.

Здавалося, що після всього того, що я бачив у Петербурзі й Фінляндії і спробувавши вже зміни революційних подій, мені треба було б швидше виїздити, особливо ж маючи на увазі пораду мого секретаря Т-енка, що був у зносінах

¹ 16 липня 1918 р. у Берліні заступник державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини Георг фон Буше-Гадденгаузен у присутності австро-угорського посла принца Готтфріда Гогенлоє-Шіллінгсфюрста спалив український оригінальний примірник Тасмного протоколу щодо статусу Галичини між УНР та Австро-Угорщиною, укладеного додатково до Берестейського мирного договору [55, с. 24]. Свого часу член делегації Центральної Ради М. Любинський 24 лютого 1918 р. у Бересті передав цей Тасмний протокол Ф. Візнєру та німецькому послу в Австро-Угорщині Ф. Розенбергу, який відвіз документ до Берліна. Сьогодні оригінал австро-угорського примірника Протоколу зберігається в Австрійському державному архіві (у підрозділі: Державний архів Дому та Двору – архів Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини).

² Тим часом Антанта переможно завершувала війну. 26 жовтня 1918 р. французький посланець у Яссах граф Сент-Олер виказав І. Коростовцю побажання, щоб гетьман «чим-небудь виявив переміну германофільської політики і згоду (свою) підтримати роботу союзників по відновленню ладу в Росії». 29 жовтня Німеччина прийняла вкрай важкі умови перемир'я, які їй продикували переможці, і визнала себе переможеною. 9 листопада у Німеччині вибухнула революція, невдовзі владу кайзера було повалено, а вже 11 листопада було підписано Комп'єнтське перемир'я, яке поклало край Світовій війні.

з націоналістичною опозицією і знав про ті виступи, що готували проти Гетьмана Петлюра та Винниченко. На жаль, я не надавав значення його словам і трохи забарився, аби прийняти ще участь у нараді Міністерства Закордонних Справ і спробувати своїм досвідом і особистими зв'язками допомогти Урядові Гетьмана.

При слідуєчому побаченні з Гетьманом Скоропадським, він мені сказав, що чув про мою пропозицію прискорити зв'язок з Державами Антанти, що вважає цей крок бажаним. Палтов, що був при цьому присутній, зауважив, що маючи на увазі зв'язок наш із німецько-австрійським бльоком всяка спроба зближення з Антантою буде відхилена. До того ж, додав він, нема кому доручити подібні перемови, хіба що за цю справу візьметься пан Коростовець. Його, як бувшого російського посланника, мабуть приймуть та вислухають» [23, с. 294–296]. Тож було вирішено, що І. Коростовець перед від'їздом до США відвідає румунські Ясси, де проведе відповідні перемовини з тамтешніми представниками держав Антанти та румунським урядом (Бухарест тоді ще перебував під контролем австро-угорського війська).

Сам же П. Скоропадський 24 жовтня урочисто відзначив півріччя свого гетьманування й перебував у стані, сповненому надій та сподівань (німецькі війська ще перебували в Україні, контакти з Антантою та нейтральними державами поволі налагоджувалися, коаліційний уряд з лівою опозицією якраз того дня було сформовано). «В якому райдужному настрої я був, і здавалось, справи склалися добре», – згадував гетьман про ті миті [35, с. 291]. Принагідно варто зауважити, що ще наприкінці вересня 1918 р. П. Скоропадський говорив тому ж таки І. Коростовцю про своє намагання «утворити державну організацію України й припинити розвиток анархії». «Для цього треба безумовно створити з України цілком окрему державу – не з ненависти до Москви, але з історичної konieczности. Ані союз, ані федерація з Москвою – неможливі», – наголошував гетьман [23, с. 294]. При цьому він зауважив: «Організуючи Україну для самостійного життя, я сповняю свій патріотичний обов'язок супроти моєї Батьківщини, а зовсім не змагаю до особистих цілей і не виконую тих чи інших чужих директив. Але, звичайно, я мушу рахуватися з фактом німецької окупації та зі зобов'язаннями, що були прийняті попереднім урядом Центральної Ради» [23, с. 294].

Невдовзі, 4 листопада, І. Коростовець разом із кн. С. Путятіним прибув до Ясс, де в українському консульстві зустрівся з надзвичайним представником гетьмана В. Дашкевичем-Горбацьким та генеральним консулом К. Чоботаренком, який водночас був тісно пов'язаний з антигетьманським підпіллям в Україні. У Яссах І. Коростовець відвідав румунських міністрів і через старі дипломатичні зв'язки (зокрема, через колишнього російського посланця С. Поклевського-Козела, французького військового агента Маркіза де Белльоа та сербського посла І. Анастасієвича) домігся улаштування побачення з послами

Великобританії, Франції та США. Виявилось, що незадовго до цього до Ясс прибула російська делегація з колишніх членів Государственных Ради і Думи (В. Гурко, В. Демченко, П. Мілюков, О. Кривошеїн, В. Рябушінський, Н. Шебеко, К. Кровопусков, кн. А. Куракін, О. Меллер–Закомельський, В. Шульгін та ін.). Делегація прохала Антанту не визнавати гетьманський режим (як сепаратистський і зрадницький) та українську державність, а натомість надати допомогу у відновленні єдиної та неділимої Росії. Йшлося й про нагальну потребу військової окупації півдня України. У поданій делегацією спеціальній записці з цього приводу наголошувалося, що «з українцями недопустимі ніякі розмови, бо само поняття «український народ» вигадано німцями. Офіційне визнання слів «Україна» і «українці» неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря» [16, с. 284].

7 листопада у французькому консуляті відбулося побачення І. Коростовця з сером Г. Барклаєм і Сент–Олером та з американським представником Вупіка з метою з'ясувати ставлення держав Антанти до питання визнання України й установа з нею ділових взаємовідносин, проте ті заявили, він є для них не більше, ніж приватною особою. Тим не менш, опісля розмови пообіцяли передати її зміст в офіційні Париж і Лондон. Проте вони апріорі зауважили, що це все ж не означає ведення переговорів з Україною або визнання останньої, позаяк вважають її за частину Росії, яка в їхніх очах залишилася союзницею Антанти. Наприкінці довгих і нелегких перемовин, І. Коростовець, зрештою, змушений був заявити про доручення йому П. Скоропадським повідомити, «що Гетьман готовий відмовитися від влади, коли це допоможе справі й облегчить становище його Батьківщини», на що Сент–Олер зауважив на вимозі скласти інший український уряд, де б германofilів змінили особи антантофільського спрямування [23, с. 295].

Провів І. Коростовець розмову і з французьким консулом в Києві Е. Енно, який мав неабиякий вплив на посла своєї держави. Як засвідчував гетьманський представник, цей французький нібито фахівець з російсько–українських справ «не бажав вживати навіть назви Україна й край цей називав «Южною Руссю»». Суть його міркувань полягала у тому, що Україна взагалі не має власної історії, ані мови, ані чогось такого, що відрізняло б її від решти Росії. Е. Енно стверджував, що т.зв. українське питання було штучно створене Австро–Угорщиною та Німеччиною, що стояла за її спиною, які прагли, аби поділивши Росію, облегшити в такий спосіб захоплення її Центральними державами й таким чином створити новий фронт проти Антанти. При цьому французький консул, повноваження якого були доволі невизначеними й сумнівними, категорично й зверхньо заявив І. Коростовцю, що уряд гетьмана «мусить бути усунений й замінений об'єднаним російським урядом» [23, с. 297–298]. Фактично ж то був неприхований ультиматум П. Скоропадському й гетьманський посланець,

звісно ж, негайно передав його своєму патронові до Києва.

Більше того, французькі представники в Яссах запевнювали І. Коростовця «з приводу оборони України від большевиків, що в речинець між уходом німців і приходом союзників будуть вжиті спільні заходи як на півночі, так і на Сході з боку Добровольчої Армії. Мені підкреслили, що союзники чекають на те, що українські війська об'єднаються з локальним елементом решти Росії, цебто з Добровольчою Армією, військами Дону, Кубані, Сибіру для відпору большевиків. При умові виконання цього побажання, було обіцяно послами, що Антанта прийде на поміч Україні. Розмір і характер допомоги буде з'ясований військовим командуванням» [23, с. 297–298]. Усе це також було доведено до відома гетьмана та уряду Української Держави.

9 листопада 1918 р., у день, коли у Райхстазі розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, німецький імператор давав Ф. Штейнгелю аудієнцію, під час якої вручив українському послу вірчі грамоти. Протягом 20–25–хвилинної розмови кайзер розпитував Ф. Штейнгеля «чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» тощо. У відповідь посол запевняв Вільгельма II у тому, що Україна тепер стоїть на ґрунті самостійності [52, с. 282]. Як виявилось, це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини [17, с. 370]. По третьому дні німецької революції Д. Дорошенко виїхав з Берліна до Швейцарії, щоб розпочати переговори з представниками Антанти. Однак коли він прибув до Берна, то дізнався про кардинальні зміни, які відбулися в Україні.

Того ж дня (9 листопада) П. Скоропадський отримав від посла України в Німеччині Ф. Штейнгеля термінове і докладне повідомлення про революцію у Німеччині й позбавлення престолу кайзера Вільгельма II. Тоді ж гетьманові передали й прокламацію опозиційного УНС про скликання ним 17 листопада Українського Національного конгресу, що неприховано означало на намір лівих сил легітимізувати таким чином повалення гетьманського режиму.

Сам П. Скоропадський з цього приводу відверто написав у спогадах: «Нарешті, настало 9 листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства». Тим не менш наступної днини (10 листопада) гетьман у своїй Грамоті «До всіх громадян України» закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, наголошуючи, «що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель» [31]. Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловив сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно попереджаючи, що в його «розпорядженню маєтсья достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку» [31].

11 листопада 1918 р. Німеччина, підписавши у Комп'єнському лісі перемир'я з державами Антанти, фактично оголосила про свою капітуляцію у Першій світовій війні¹. У новій ситуації збільшується й тиск на П. Скоропадського не тільки з внутрішнього боку, але й із зовнішнього.

На середину листопада 1918 р. внутрішня ситуація в Україні вкрай загострилася. Насувалася урядова криза, записка дев'яти міністрів про необхідність зміни юридично-державного статусу країни та її зовнішньополітичної орієнтації поставили державу та її політичну еліту на межу розколу. У ніч з 13 на 14 листопада активні дії розпочала й радикальна соціалістична опозиція, яка створила т.зв. Директорію. З огляду на події, що склалися, П. Скоропадський опинився між «молотом та ковадлом» історичної круговерті й фактично у патовій ситуації, де кожен крок вів до розпалення внутрішньополітичної пожежі. Один із них гетьман здійснив, коли 14 листопада оголосив Грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С. Гербелью скласти новий Кабінет міністрів – без германофілів і самостійників та налаштований проросійськи та проантантівськи. Цей уряд мав бути тимчасовим, до з'ясування відносин з Антантою.

Зрештою, 14 листопада 1918 р. світ побачила Грамота гетьмана всієї України, яка увійшла до історії як «Грамота про федерацію України з Росією». У грамоті цій, зокрема, зазначалося:

«Перемир'я між Німеччиною й Державами Згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин багатострадалної Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. При дружній допомозі Центральних Держав

¹ 9 листопада 1918 р. газета СДПН «Форвертс» опублікувала заяву, в якій йшлося: «більшість (берлінського) гарнізону, з їх гарматами та артилерією, ставлять себе в розпорядження Робітничо-Солдатської Ради. Це рух скеровується Німецькою соціал-демократичною партією і Незалежними соціал-демократами». Тоді ж Макс Баденський усвідомив, що утримати владу буде вже неможливо і для збереження порядку її слід якомога швидше передати помірним соціал-демократам. Опівдні 9 листопада він, за власною ініціативою, оголосив про зречення кайзера від обох престолів (пруського та імперського) і передав свої повноваження вождю соціал-демократів Ф. Еберту. Після цього товариш Ф. Еберта по СДПН, держсекретар в уряді Макса Баденського Ф. Шейдеман оголосив про падіння монархії і проголосив Німеччину республікою. 10 листопада Загальні збори берлінських робітників і солдатських рад (Vollversammlung der Berliner Arbeiter – und Soldatenräte), обрали тимчасові органи державної влади – Виконавчу раду робітничих і солдатських рад Великого Берліна (Vollzugsrat des Arbeiter- und Soldatenrates Groß-Berlin) і Раду народних уповноважених.

Остання складалася з представників СДПН і більш лівої Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. Головами Ради народних уповноважених (Vorsitzendes Rates der Volksbeauftragten) стали соціал-демократ Ф. Еберт і незалежний соціал-демократ Г. Гаазе. Кайзер, що все ще знаходився у своїй ставці в Спа, після отриманого від В. Гренера запевнення в неможливості відновлення монархії, ввечері 10 листопада виїхав до Нідерландів, де й відрікся від обох престолів 28 листопада 1918 р.

вона зберегла спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись із великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і підтримуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах, які – я вірю – поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй перший належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

Восягненні цієї мети лежить запорака добробуту як усієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що цій святій патріотичній справі ви, громадяни й козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну й могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання» [29, с. 163–164].

Згодом сам П. Скоропадський у жовтні 1920 р. так пояснював кореспондентові швейцарської «Gazette de Lousanne» леймотив такого свого суперечливого та неоднозначного акту: «Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникла з подібного політичного домагання, але змагаючи перш за все до вищої мети – утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусів всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією» [54].

У день виходу федеративної Грамоти гетьмана Директорія у Білій Церкві, підтримана розквартированими в місті Січовими стрільцями, заявила про перебирання верховної влади в країні на себе, необхідність нищення «доценту» гетьманської влади, а самого П. Скоропадського було оголошено «поза законом».

Наступного дня, 15 листопада, уряд заслухав і прийняв пропозицію голови Ради міністрів С. Гербеля «довести до відома представників держав Згоди в Яссах, випущене від Ради Міністрів урядове повідомлення і просити їх надіслати на Україну свого дипломатичного представника і військові частини» [37, арк. 45–45зв]. Виробити зазначений текст було доручено новому міністрові закордонних справ Г. Афанасьєву. У запиті, зокрема, мало би йтися про прохання спрямувати в Україну дипломатичного представника Антанти (хоча би в ранзі генерального консула), а також два батальйони військ для Києва і два батальйони для Одеси.

За кілька днів про гетьманську федеративну Грамоту та про утворення нового проантантського уряду С. Гербеля телеграмою з Києва дізналися у Яссах. У повідомленні також додавалося про співпрацю антигетьманських заколотників–соціалістів з більшовиками й зазначалося, «що сили повстанців невеликі, що німці ставляться до руху байдуже й що прихід невеликого відділу може змінити напрямок подій і спинити розвиток повстання» [23, с. 300]. І. Коростовець негайно передав ці відомості Маркізу де-Белльоа, проте західні держави–переможці вже переймалися власними повоевними проблемами.

Наступною телеграмою гетьман відкликав свого посланця до Києва. «У моїм купе перед від'їздом несподівано з'явився Антонович, котрий був призначений Гетьманом, як мій радник при Українському Посольстві в Америці, – згадував І. Коростовець. – Я дуже здивувався, побачивши його в Яссах. Антонович признався, що прибув до Ясс, щоб переконувати союзників не визнавати Гетьмана й підтримувати бунтівничу Директорію. З його слів виходило, що дипломати Антанти його дуже ласкаво прийняли й одобрили почини тих, що його послали. Таким чином і тут була якась подвійна бухгалтерія й шпигунство. Я міг тільки усміхнутися своїй наївності й поздоровити Антоновича з його «дипломатичним мистецтвом», але додав – «коли повалите Гетьмана Скоропадського, то надовго загальмуєте утворення Української Держави». Цей Антонович був, як здається, ідейна людина й український патріот, але крайній утопіст і знаходив, що віроломство, навіть зі своїми – одна з форм дипломатії» [23, с. 300–301].

Через крутоверті тогочасного міжнародного становища в Європі та трансформації її повоевної державографії, як і у зв'язку із внутрішньою загрозою соціальної революції, вкупі з вибухом військово–політичного заколоту, гетьманові П. Скоропадському, під шаленим тиском численних потужних і докочаних історичних факторів, довелося кардинально й поспішно змінювати проголошений раніше вектор зовнішньої політики Української Держави й вдатися до відчайдушної спроби через оголошення зміни її міжнародного статусу, абиспробувати здобути не лише прихильність до України альянтів–переможців у світовій війні, але й зберегти її державний суверенітет.

Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій щодо створення єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність і непередбачуваність подій вже не давали ані часу, ані змоги створити армію чи організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були нечисельними і ненадійними та небезпідставно підозрювалися гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту проти режиму П. Скоропадського.

Однак власних сил, щоби приборкати заколот, у гетьмана було замало, тим паче, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще й більшовицьке вторгнення. П. Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти як гаранті суверенітету Української Держави. Але саме цього потенційні союзники й не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада 1918 р. федерації з «білою» Росією, якої як держави на той час навіть не існувало. «У цій федерації, – як було зазначено у Грамоті гетьмана, – Україні належить одне з чільних місць» [29, с. 163].

Карколомність військово–політичної ситуації потребувала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилось, що ані гетьман, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у вкрай стислий час. Тож колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже й «біла» Росія (читай – Добровольча армія Збройних сил Півдня Росії та нашвидкуруч сколочені загони російських офіцерів–добровольців у Києві), стануть на мент запорукою порятунку Гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада гетьман підписав Грамоту про федерацію з Росією, що остаточно позбавило його будь–якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл. При цьому слід взяти до уваги, що у попередній грамоті, виданій П. Скоропадським лише чотири дні перед тим, у словах гетьмана не було навіть і натяку на будь–яку зміну статусу суверенітету Української Держави чи про перспективу певних федералістських тенденцій тощо. Тож, вочевидь, хтось і щось таки сильно й кардинально вплинули на позицію гетьмана і, до того ж, у доволі стислий відрізок часу...

Вважаю, тут слід зробити невеличкий відступ і зазначити, що П. Скоропадський таки мав до певного часу сподівання, що Антанта змусить німців надати йому допомогу у боротьбі з заколотниками, а в подальшому, очевидно, все ж і забезпечить самоврядний статус гетьманської України щодо Росії. На яких умовах – зараз годі

розмірковувати, оскільки історики поки-що не мають на руках конкретних документів чи таємних угод з цього приводу. Разом з тим відомо, що П. Скоропадський все ж не вірив у перемогу німецької зброї у світовій війні і як колишній бойовий російський офіцер, природно, не бажав цього. Про що й не раз писав у своїх спогадах. Відомо також і те, що він, під маскою налагодження економічних відносин, намагався через нейтральні країни встановити контакти з державами Антанти, а також і про відрядження ним у Ясси спеціальної місії з цього приводу, про що вже йшлося вище.

Утім існують свідчення, що заслуговують на довіру, про те, що П. Скоропадський вже під час перших місяців свого гетьманування все ж таки мав не лише налагоджені глибоко утаємничені контакти, але й певні попередні домовленості з представниками країн Антанти, а саме – з французами та англійцями. І надзвичайно переймався їхньої конфіденційністю й, можна навіть сказати, боявся витoku будь-якої інформації чи то чуток з цієї теми.

Так, зокрема, начальник особистого Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував, у контексті операції щодо арешту групи соціалістичних діячів (у тому числі й С. Петлюри) наприкінці липня 1918 р., що у список осіб, належних до затримання, який особисто надиктував йому П. Скоропадський, офіцер політичного відділу німецького Генерального штабу в Україні додав ще кілька прізвищ. Ці особи були цілковито невідомими начальникові Власного Штабу гетьмана, але коли він приніс доповнений папір П. Скоропадському, той власноруч викреслив з доданих німецьким офіцером прізвищ двох осіб, категорично заборонивши їх чіпати. Начальник Власного Штабу голови держави, у свою чергу, передав виправлений гетьманом список до штабного Осібного відділу й арешти було здійснено у ту ж ніч і без зайвого галасу. Але при цьому Б. Стеллецький, не надавши важливого значення незначному виправленню у списку, забув про існування другого його примірника, який залишався у німців і до якого не було внесено правок гетьмана.

На ранок дня, в ніч на який відбулися арешти відзначених осіб, про що й було відзвітовано начальником Осібного відділу, начальник Власного Штабу гетьмана доповів П. Скоропадському, що затримання усіх осіб відбулося без інцидентів й що арешти було здійснено навіть раніше за попередньо визначений термін. За годину-другу гетьман телефоном викликав до себе Б. Стеллецького. Той остав П. Скоропадського у стані близькому до істерики. Гетьман запевняв, що тепер він загинув («погиб»). Коли ж той дещо прийшов до тями, то з'ясувалося, що з учорашнього списку він викреслив такого собі лікаря «Х», який був його особистим агентом у зносинах із французами. Гетьман з хвилюванням сказав Б. Стеллецькому: «Адже Ви маєте зрозуміти, що я не можу обмежуватися одними німцями; що буде зі мною якщо французи їх переможуть? Я повинен підготувати себе в цьому напрямкові шляху» [48,

арк. 112–114]. Нагадаю, що то був лише липень 1918 року.

Тож негайно було викликано начальника Осібного відділу Д. Бусла, якому було наказано терміново виправити становище. Виявилось, що той утаємничений лікар-агент не був заарештований лише через щасливу для себе (й, очевидно, для гетьмана) випадковість, бо тієї ночі він перебував у свого приятеля у Межигір'ї. Проте німці вилучили з його помешкання усе листування. Тож, начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана змушений був навідатися до німців і під виглядом ознайомлення з документами, просто викрав листи, що компрометували П. Скоропадського.

У зв'язку з антантівськими заходами гетьмана стався іще один випадок. Одного ранку до коменданта гетьманського палацу К. Прісовського залізнична варта (поліція) привезла молодика, у якого не було жодних документів і який на київському вокзалі зчинив галас, що у нього поцупили скриню, в якій він віз із Петрограда варення особисто для гетьмана України. Чоловік наполегливо вимагав, аби його допустили до П. Скоропадського, якому той має повідомити дещо важливе.

Гетьман доручив начальникові свого Штабу з'ясувати у чому справа. У розмові зі Б. Стеллецьким молодик повідомив, що він є англійцем, якого до П. Скоропадського відіслав британський консул із таємним документом. Документ цей він заховав в одну з банок із варенням, яку й було вкрадено на київському залізничному вокзалі. Чоловік сказав, що за ним постійно стежили, а отже він боїться, аби ця поцуплена скриня з варенням не потрапила до рук німців. Зміст документа йому відомим не був, але, додав посланець від англійського консула в Петрограді, він лише знає, що бажання П. Скоропадського буде виконано. Що то було за бажання – йому, знову ж таки, було невідомо. Після цього англієць попрохав знайти спосіб якимось чином таємно повернути його до Радянської Росії, звідки він добереться до Великої Британії.

З огляду на ці два випадки, видно, як логічно виснував начальник особистого Штабу гетьмана, що П. Скоропадський далеко не був сліпим прихильником німців, але таємно підтримував зносини з французами та англійцями [48, арк. 114–116]. Варто також зауважити і на тому, що начальник Штабу німецьких військ В. фон Гренер, який залишив Україну 26 жовтня 1918 р., згодом, будучи вже экс-міністром Райхсвера Ваймарської Республіки, 20 грудня 1932 р. в одному з інтерв'ю зізнався, що підозрював міністра МВС І. Кістяковського та гетьмана П. Скоропадського у проантантських симпатіях й, зокрема, також боявся, що гетьман перейде на бік Антанти, як тільки справи Німеччини погіршаться [1, арк. 78–70].

Отже, цілком імовірно, що обставини випуску гетьманом Грамоти про федерацію з неіснуючою «білою» Росією зовсім не є банальною поспішністю (слабістю чи недалекістю) П. Скоропадського, а мали під собою певні обмовки, розрахунки чи навіть гарантії як для Української Держави

взагалі, так і для гетьмана особисто. Ретельному додатковому прочитанню (між рядків) мусить бути піддана дослідниками й сама Грамота, у тому числі й, наприклад, фраза про те, що у тій федерації Україні мало належати одне з чільних місць. Що малося на увазі й на яких паритетах з Росією? І чи не надто спрощено сучасні дослідники розглядають й оцінюють усі явні та приховані обставини та підтексти як видання, так і змістовно-сенсового навантаження тієї т.зв. «федеративної» Грамоти, навіть попри її від'ємну роль у репутації П. Скоропадського та подальших наслідкових чинників для нього самого і для держави. Так само варто звернути увагу й на те, що у той час, коли супротивники гетьмана, майстерно маніпулюючи її текстом, вдало використали факт появи Грамоти на свою користь, соратники П. Скоропадського не вбачали у ній ліквідації чи загрози державності. Вони розглядали її видання як вимушений акт політичної тактики в нових умовах світового і внутрішньоукраїнського розкладу сил.

Адже не дарма ж посол України в Німеччині Ф. Штейнгель у своїй телеграмі з Берліна у Берн до екс-міністра іноземних справ Д. Дорошенка від 18 листопада 1918 р., повідомляючи зі слів О. Палтова про заборону Національного конгресу, призначення нового уряду і заколот Директорії, телеграфував йому також буквально наступне (переклад з німецької): «Гетьман видав послання під заступництвом Росії на федеративних принципах, причому Україна зберігає свій суверенітет» [45, арк. 20–21]. Що розуміли під цим і на що розраховували саме у тогочасні саме ті, хто тією Грамотою намагався у несприятливій партії повернути такий тактичний федеративно-політичний гамбіт з огляду на стратегічну перспективу збереження державного суверенітету України за тотальних умов її всебічного (з геополітичного ракурсу) заперечення в купі з намаганням підірвати її сталість ще й з середини?

Пізніше, до речі, коли директоріальна Верховна слідча комісія УНР з розслідування діяльності уряду П. Скоропадського допитувала у січні 1919 р. ув'язнених гетьманських міністрів, то усі без винятку заарештовані персони рішуче відхилили звинувачення у своєму прагненні зашкодити українській державності та українському народові. Що ж до питання приєднання України до Росії, що нібито мало відбутися внаслідок видання гетьманом «федеративної» Грамоти 14 листопада та установа нового уряду на чолі з С. Гербеєм, то сам він категорично запевняв, що «приєднати Україну до Московської Народної Республіки не збирався, а працював винятково на користь України» [40, арк. 62]. Не визнав себе винним й товариш (заступник) міністра внутрішніх справ С. Варун–Секрет, який доводив слідчим логічний і причинково-наслідковий погляд, що «за наявного розколу і розвалу Великої Росії було би навіть злочинно домагатися об'єднання з нею України, було би злочинно, позаяк вона би розчинилася в морі великоросійської руїни» [40, арк. 21]. Абсурдом називали звинувачення у антидержавній

діяльності й в намірі приєднати Україну до Росії також й інші урядовці (В. Науменко, М. Гаврилов, В. Рейнбот).

Дещо більше сказав міністр фінансів А. Ржепецький, який зауважив, що він «жодним чином не міг прагнути до підкорення України російській владі, вважаючи, що Українська Держава має свій уряд, свій Соїм і свої державні установи, що стосується федерації, то я вважав, що рішення цього питання мало бути оголошене Соїмом, до швидкого скликання котрого ми і прагли» [40, арк. 57].

Невдовзі, коли у березні 1919 р. урядовців (С. Гербея, В. Рейнбота, С. Варун–Секрета, М. Гаврилова, Ю. Ненарокова, окрім А. Ржепецького) перевезли з Проскурова до Кам'янець–Подільської губерніяльної в'язниці, вони звернулися з колективним листом до Директорії. У цьому листі, написаному 13 березня 1919 р. власноручно С. Гербеєм (з підписами усіх п'яти в'язнів), гетьманські урядовці, між іншим, торкнулися й питання т.зв. федералізації з Росією. «Не маючи можливості розраховувати постати найближчим часом перед судом, ми змушені торкнутися і сутності висунутого нам звинувачення. Нас звинувачують у тому, що ми прагнули применшити самостійність Української Держави, схилившись до федерації з Росією... Перш за все необхідно твердо встановити, що ця самостійність і незалежність не була до сих пір встановлена у тій законній формі, тими установчими актами, котрі були б беззаперечними і визнаними іншими державами... Гетьманський уряд ні на одну хвилину не вважав себе виразником Верховної влади народу, готуючи скликання установчого Соїму у лютому 1919 р. ...Ці акти [законодавчі акти Української Держави. – П. Г.–Н.] є лише виразом думок і не закладають у собі законодавчого імперативу... Слід міркувати, що незгода і розбіжність у політичних поглядах не може бути ні караємо, ані переслідувано...

Гетьманському урядові не може бути поставлено в провину жодного акту, який відмовляв би очікуваному народному представництву у шляху і можливості вільно встановити ті чи інші нові форми політичного та соціального ладу України... Для правильної оцінки політики Гетьманського уряду необхідно взяти до уваги і міжнародне становище, що сформувалося, він ясно віддавав собі звіт, що у політиці, і надто в міжнародній, зайняття непримиренної позиції за відсутності військової сили, тягне за собою неминучий крах. Залишається відповісти ще на докір, що пролунав у пресі та на Трудовому Конгресі, у тому, що Гетьманський уряд не бажав аграрної реформи ... Уряд не брав на себе сміливості остаточного вирішення аграрного питання, вважаючи, що на його обов'язку лежить лише ретельна підготовка законопроекту, що підлягає потім обговоренню Сеймом, для цього і створено було особливу нараду за участі представників громадських організацій... Ми не хочемо припустити думки, що в справі нашого арешту діють не об'єктивні причини, а особисті; ми хочемо вірити, що негідне відчуття помсти

виключено з числа мотивів, що перешкоджають нашій свободі. Ми, зрештою, маємо надію, що будуть взяті до уваги як наш вік, так і ті наслідки, які виявилися результатом фізичних і моральних переживань людей, що не мають на своїй совісті злочинних дій» [40, арк. 236–241].

Отже – Сойм. Таким чином «федеративна» Грамота була нічим іншим як політичною декларациєю, тактичним реверансом на догоду Антанті та ні до чого не зобов'язуючою приманкою для російського офіцера, ласого до лейби «Росія», що було так потрібне саме у той критичний час П. Скоропадському. Проте де-юре, у невизначеному майбутньому, все мав вирішити парламент (Сойм). І не факт, що в тому майбутньому питання федерації взагалі б постало на порядку денному. То ж виходить, що оголошена «федерація» була нічим іншим як лише гіпотетично-політичним припущенням з огляду на хвилеву активізацію російської теми. При цьому варто пригадати й те, що у III Універсалі Центральної Ради, попри проголошення УНР, також йшлося про федерацію з неіснуючої Російською Республікою [39, арк. 9]. Більше того, подібне було занотовано і в самостійницькому IV Універсалі Центральної Ради УНР від 22 січня 1918 р., у якому, зокрема, зазначалося, що майбутнім Установчим зборам – «сьому ж найвищому нашому органі належатиме рішення про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави» [47, арк. 2].

Тож, вочевидь, то була задумана багатоходовою комбінація з порятунку великої гри і держави, що з певних як суб'єктивних, так і об'єктивних причинково-наслідкових чинників елементарно не спрацювала, або ж політичні гравці виявилися недолугими майстрами. Можливо вона й взагалі не мала алгоритму свого розв'язання, проте «федеративний» хід видавався тоді єдино можливим і відтак був політичним блефом – доречним, проте запізнлим. Не виключено, що й взагалі зайвим у тій геополітичній партії.

Доволі цікавим і пізнавальним з цього приводу є лист П. Скоропадського, писаний вже на вигнанні в жовтні 1919 р. до М. Могилянського, у якому автор пояснює свої погляди щодо зовнішньополітичних уподобань тих часів. «Мене усі неухильно виставляють якимось ярим германофілом. Я такий же германофіл, як і франкофіл, просто русофіл, що бажає відновлення Росії. Уся різниця між моїми супротивниками і мною полягає в тому, що вони незрівнянно більше, ніж я, «філи» або Entente'и або Німеччини, а по тому я достеменно не вірю у можливість відновлення Росії колишньої, а вважаю, що вона повинна бути за національностями автономною, позаяк створити цю Росію, єдність котрої спиралася би тільки на багнети і на жандармерію, немисливо й небажано, – писав П. Скоропадський у листі від 17 жовтня 1919 р. – ...Що я бажав Росії – Ви знаєте зі спостережень над моєю діяльністю (союз з Доном, фінансування Донської, Астраханської, Південної, Північної армії, постачання усіх цих армій спорядженням

та амуніцією, включаючи і денікінську, через допомогу котрій в мене завжди з німцями були сильніші суперечки тощо. Алексеев мене розумів, я був з ним у листуванні і гарних взаєминах). Проте, будучи росіянином, я й українець, звісно, не петлюрівської марки, і стверджую, що ніколи великоросійському урядові не вдасться впоратися з українським рухом. Стверджувати, що усе це винятково підкуп і німецька інтрига, – невірно...» [10, арк. 99зв–118; 19, с. 573].

Коментуючи цей лист, сам М. Могилянський, опираючись на недавні зустрічі й особисті розмови з гетьманом у Швейцарії, записав у щоденнику: «Скоропадський не централіст – він яскраво і певно стоїть за федеративний початок для утворення майбутньої Росії і не за автономію, а за федерацію, тобто за союз рівноправних частин. У цьому відношенні погляди його дуже радикальні» [10, арк. 99зв–118; 19, с. 573]. На заперечення ж М. Могилянського проти такого трактування федералізму і відсилання до такого ж його застереження ще М. Драгомановим, П. Скоропадський усміхнено вказував своєму колишньому підлеглому, що той «надто правий», а його «лівизна» є старшою, адже «вона встигла перевірити себе і дозріти». Фактично ж, висловлена П. Скоропадським «федеративна» конфігурація є нічим іншим як теорією конфедерації чи, навіть, концепцією військово-політичного союзу двох чи більше національних країн, що усамо-стійнилися на уламках колишньої Російської імперії!¹ І саме таке її розуміння спонукало того ж таки М. Могилянського записати у щоденнику, що «ген[ерал] Скоропадський – переконаний націоналіст-українець, бачить в національному почутті здоровий початок, вірить у майбутню національну ідею, не будучи зовсім сепаратистом» [10, арк. 99зв–118; 19, с. 574].

Думаю, не варто спрощувати цей аспект у політиці та свідомості гетьмана. Тому, цілком можливо, що історія іще дасть нам нагоду і змогу більш глибоко й ширше поглянути на спонуки та обставини видання того «федеративного» документу, а також на наслідки, які сподівався отримати від нього сам гетьман і які мали би неминуче вплинути на подальшу долю України та її державний статус. З відстані століть достеменно відомо лиш те, що та комбінація П. Скоропадського виявилася помилковою, не першою і не останньою, в кінцевому підсумку.

Між тим гетьманська «федеративна» Грамота допомогла заколотникам підняти над своїм виступом прапор порятунку державності, а також залучити до виступу проти П. Скоропадського

¹ Той же М. Могилянський, не без подиву, занотовує у щоденнику: «П[анове] українські націоналісти, були б вони хоч трошки патріотичнішими, мали би обома руками триматися за ген. Скоропадського і підтримувати його як гетьмана. Вони вважали за краще занурити країну у жах анархії і віддати її свідомо в руки більшовиків, позаяк досвіду супротиву Петлюри більшовицькій армії Ремньова на початку 1918 р. було сповна достатньо, аби зрозуміти, що українські соціалісти безсилні проти більшовиків» [19, с. 576].

поміркувані національно–соціалістичні партії (есефів), широкі народні маси (невдоволені до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та нечисленних консервативних кіл і партій, як от хліборобів–демократів та хліборобів–власників та інших. Як писав В. Винниченко у своєму щоденнику, він певний час й сам не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (переворотові) потужну підтримку серед широких народних кіл, що вилилася у повносяжне повстання проти влади, яка, до того ж, не вирішивши соціальних проблем, ще й зрадила державницьку українську справу.

Тим часом 15 листопада 1918 р. командир Січовиків Є. Коновалець відвідав П. Скоропадського й вимагав відкликати Грамоту про федерацію, скликати Національний конгрес, який планував провести УНС, розформувати офіцерські дружини і перевести ОЗСС з Білої Церкви до Києва. У відповідь він гарантував докласти усіх зусиль для того, щоби Конгрес не виступив проти гетьмана. Фактично – це був ультиматум. П. Скоропадський відмовився.

Та чи був тоді у гетьмана інший вихід? Вочевидь, що – ні. І однією з причин такої безвиході стало підписання В. Винниченком за день до цього (14 листопада) відозви до населення, в якій Директорія вже оголосила початок всенародного повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського» і закликала усіх чесних громадян, як українців, так і неукраїнців, «стати збройною дружньою силою проти ворогів і злочинців народу» [13, с. 374–375].

Українська демократично–хліборобська партія (УДХП), що не підтримала заколот Директорії, все ж оголосила про свій перехід в опозицію до гетьманського режиму (швидше – до його нового курсу та русофільського уряду С. Гербеля). Проте коли антигетьманський переворот таки розпочався і повстанці почали розбухувати ще й соціальну революцію в країні, що загрожувала не лише громадянською війною, а й втратою державності, УДХП вкотре спробувала виступити примирювачем сторін. 14 листопада хлібороби–демократи запропонували зберегти Гетьманат на основі сформування компромісного національно–демократичного уряду. Вплинути на протиборні сторони мало, за задумом партійного керівництва, командування антанських військ в Одесі. З цієї метою М. Міхновським було виготовлено відповідний меморіал, у якому, зокрема, зазначалося: «Ми, українські хлібороби–демократи, що у свій час допомогли гетьману зайняти його пост, сподівалися, що він вестиме українську державницьку політику. У цих надіях ми завелися. Тепер нам відомо, що проти нього готують повстання українські соціалісти. Наша партія не є соціалістичною, навпаки: соціалізму ворожа. Але ми заявляємо, що прилучимося до повстання, якщо Антанта не вплине на гетьмана в напрямі зміни його політики на українську і державницьку» [2, с. 610–611]. Ось цей, досить

наївний меморандум, повезли від УДХП до Одеси С. Шемет та Є. Любарський–Письменний і, цілком очікувано, безрезультатно.

Водночас у Харків до полк. П. Болбочана та його запорожців виїхав М. Міхновський, який мав намір переконати командування Запорозького корпусу не підтримувати заколотників. С. Шемет навіть стверджував, що П. Болбочан намагався примирити ворогуючі сторони [51, с. 26]. Чи не став цей епізод згодом фатальним у його житті та однією з причин недовіри й пізнішої смертної помсти П. Болбочанові з боку головного отамана С. Петлюри?

15 листопада, саме коли Є. Коновалець висував П. Скоропадському умови почесної капітуляції під соусом удаваного компромісу, вже С. Петлюра, оголосивши себе головним отаманом (головнокомандуючим) Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана по війську, а армійським частинам було запропоновано перейти на бік заколотників. Більше того, самого П. Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено «поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народньої Республіки» [13, с. 375]. Того ж дня повстанцями було мобілізовано та озброєно 30 тис. селян [41, арк. 12]. 16 листопада С. Петлюра закликав народ до всезагальної боротьби проти гетьмана [46, арк. 7], а наступного дня П. Болбочан у своєму наказі № 3 про становище на Лівобережжі підтримує накази С. Петлюри, визнаючи його головним отаманом й проголошуючи підконтрольні йому губернії у підпорядкуванні влади Директорії УНР. Чи міг Є. Коновалець, у випадку гіпотетичної згоди П. Скоропадського на його умови, виконати свої зобов'язання перед гетьманом за таких умов та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що – ні.

Тож в Україні склалася патова ситуація – для усіх фігурантів і сил тогочасного історичного менту, позаяк ніхто вже не був взмозі зупинити маховик хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові та смородом трупів, від яких у вождів і вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюристів з'явився прикус влади та присмак наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожаріщі: «червоні» росіяни – на півночі, «білі» росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні тощо. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: українські соціалісти, російські більшовики і ліві есери, махновці та інші анархісти, російські монархісти й єдинонеделімиці, робітники та селяни, різного щибу отамани і просто вагаги волоцюг.

Країну охоплював хаос, а органи державної влади на місцях – ступор і розгубленість. Ось як, наприклад, змальовував становище на Катеринославщині у листопаді 1918 р. сучасник: «З усіх боків горять негасимі багаття влади, і обиватель, хоча і перетворений на громадянина, борсається між ними, втративши голову... Губерніальний староста, він же головнокомандувач

– перша влада. Влада ця закликає до вірності київському уряду, а непокірним погрожує карами. Кошовий отаман Воробйов – друга влада, представник Директорії, яка гетьмана оголосила поза законом, а усіх, що підтримують київський уряд – зрадниками. Командир добровольчого корпусу Васильченко – третя влада... Четверта – міська дума, яка гетьмана не визнає, петлюрівців не схвалює, більшовиків побоюється і нічого не робить. П'ята – губерніяльний комісар, який нікого ще не завоював і нікому не загрожує, але, треба думати, проявити себе не забариться. Шоста – Цікука [іронічне зросійщене назвисько Центрального виконавчого комітету КП(б) У. – П. Г.–Н.], що насувається з Квірінгом та Аверіним на чолі. Ця влада взагалі нікого не визнає і норowitz розігнати старосту, комісара, корпусного командира, думу і петлюрівців... Отже, «влада влад», кожна з яких вважає себе єдиною авторитетною» [33].

Підприводом боротьби із загрозою більшовизму, виявилася позиція більшості армійських штабних офіцерів щодо підтримки наміру формування єдиного фронту проти більшовизму. Цей факт також засвідчує й на багатогранність і рівень тиску (певною мірою з ультимативним характером), який зазнавав П. Скоропадський під час свого гетьманування, що, водночас, ще раз засвідчує не лише на недалекоглядну кадрову політику гетьмана, а й знову ж таки на його вимушену невизначеність у політичному шляху, яким він мав би повести за собою Гетьманат – цілковита державність чи військово-політичний конфедеративний союз держав і квазідержав під номінальним гаслом нової Росії (антибільшовизму). Осінь 1918 р. засвідчила, що П. Скоропадський в політичному сенсі плыв за течією подій, а не прагнув (не був спроможний) її формувати чи то корегувати й саме проросійська течія щільно оточила гетьмана і врешті-решт потягнула до проросійської круговерті.

Слід зазначити й на тому, що український військовий чинник не доклав належних зусиль, аби поборотися як за загальний вплив на тогочасний український же політикум, так і за вплив на самого П. Скоропадського та його найближче оточення. Частина проукраїнськи налаштованого вищого штабного армійського офіцерства була у розпачі від змін політичного клімату в державі.

15 листопада 1918 р. гетьман затвердив таємну Постанову Ради міністрів про надання 10 млн. крб. Донському Війську отамана П. Краснова для формування та утримання Південної (Астраханської) армії [38, арк. 8]. Разом з тим, прагнучи привернути прихильність до захисту державного ладу солдатських комітетів німецьких військ, було виявлено турботу і в цьому напрямі: 15 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив таємну урядову постанову про асигнування в розпорядження міністра продовольчих справ 14 млн. 116 тис. 470 крб. «на постачання німецьким військовим на Україні продовольчих продуктів» [38, арк. 9]. Тоді ж «на заходи громадського спокою» в розпорядження голови Ради міністрів

С. Гербеля було надано 15 млн. крб. [38, арк. 7]. Не виключено, що за ці гроші той спокій мали забезпечити російські офіцерські загони. Проте спокій вже було порушено не лише по усій країні, а й у Києві.

Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин, розпочався вранці 16 листопада 1918 р., коли особовому складу ОЗСС (на той момент – 46 старшин і 816 стрільців, які мали в своєму розпорядженні 12 кулеметів та 4 гармати [22, с. 135]) було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії. Січові стрільці без зайвих проблем роззброїли Державну Варту та кадри кавалерійського полку, які здалися без бою. До вечора Січовики вже зайняли ст. Фастів, куди перебравася й Директорія. Місцеві підрозділи Державної Варти та загін сердюків також були обеззброєні без бою. Водночас із ССами, з Бердичева до Білої Церкви потягом вирушила оперативна частина та гарматна батарея Окремого Чорноморського коша¹.

Як бачимо, простежуються усі юридичні ознаки збройного, заздалегідь організованого виступу військовослужбовців проти існуючої влади, уряду, яким вони присягали на вірність. Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був добре й давно спланований військовий заколот (путч), який спричинив собою вибух народного повстання, а по суті – анархізацію народних мас, безлад і поширення отаманщини. У ході здійснення перевороту його речники досить вдало використали гетьманську Грамоту про федерацію з Росією від 14 листопада, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку (зокрема, розлад німецько-австрійських військ унаслідок поразки Австро-Угорщини у війні і революцію в Німеччині) тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями, у тому числі й 2 млн. марок на підготовку нового (соціалістичного) військового перевороту [4, с. 26; 34, с. 131, 150].

У цей час П. Скоропадський з кожним днем відчував, що ґрунт вислизує з-під його ніг. Гетьманське оточення покидало його й він чим далі залишався і без підтримки, і без захисту: «Усе російське йшло наперекір мені, усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. У моєму штабі, за винятком мого найближчого почету, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я вхожу у таємні

¹ 26 серпня 1918 р. гетьман затвердив Положення «Про Чорноморський козацький кош». Соціальною базою нової військової частини стали представники заможних верств населення України. Кош комплектувався за круговою порукою й з рекомендації старшин. Основою кошу стали 12 пластунських сотень.

перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство» [35, с. 317–318].

Чому П. Скоропадський сам не очолив опір заколотникам? Відповідь полягала у переконаннях, які згодом він виклав у спогадах: «По–перше, у міжособистій війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї сторони, по–друге, тому, що, на жаль, я [тобто Скоропадський. – П. Г.–Н.] вже з перших днів [гетьманства] помітив ті інтриги, котрі велися проти українського уряду і мене серед офіцерства, і офіцерство цьому вірило. Я боявся, що будь я на чолі війська, це могло б послабити офіцерське єднання, настільки необхідне у той момент. Зрештою, я думав спочатку, що ще можна припинити усі ці повстання умовляннями однієї та другої сторони, а для цього я був пов'язуючою ланкою двох таборів» [35, с. 312]. Гетьман так і не зрозумів, що збройний виступ заколотників був не проти якогось там відстороненого від нього табору, а проти нього та влади й політики, яку він уособлював; решта – було лише маневрами та пусканням диму у очі. Надто різну мету та завдання мали він та його опоненти коли йшлося про українське державотворення; надто протилежні погляди мали вони на шлях її економічного розвитку й, врешті, аж надто суперечливі світогляди були у гетьмана та лідерів крайньої лівої опозиції, як, власне, й у крайніх правих кіл щодо моделі національно–державного розвитку та соціально–економічної справедливості.

Усю трагічність ситуації, що склалася в Україні на першу половину грудня 1918 р., коли набирало шалено–кривавої дійсності оте легендарне Платонове «Bellum omnium contra omnes»¹, могли б охарактеризувати обопільні з протидіючих сторін надії на допомогу Антанти, адже з Європи вже донеслися відомості про Декларацію країн Згоди щодо підтримки влади гетьмана П. Скоропадського і необхідність майбутньої інтервенції в Україну. Ще наприкінці листопада у пресі з'явилися повідомлення, що гетьманський посланець у Румунії й колишній начальник його Власного Штабу В. Дашкевич–Горбацький телеграфував до МЗС, що, мовляв, договір між Україною і Румунією підписано після наради румунського уряду з представниками держав Згоди у Яссах. Відтак, в урядових колах пояснювали цей факт доказом симпатії Антанти до Української Держави. Подейкували також, що в МЗС нібито було отримано повідомлення, що «уповноважені держав згоди вирішили прибути до Києва 19 листопада, де вони вирішать питання про те, які військові частини слід прислати на Україну» [26, с. 2].

Столиця жила очікуванням союзників, у повітрі віяло ім'я французького начальника військової розвідки консула Е. Енно. При цьому слід зауважити й на тому, що обидві його декларації, видані 22 листопада 1918 р. в Одесі, за своїм змістовним наповненням були взаємовиключними. Так, в одній з них говорилося, що «Держави

Антанти вирішили підтримувати існуючу в Києві владу, б лиці Пана Гетьмана», а в іншій вже про те, що «Держави Антанти вирішили підтримати відбудову Росії, як єдиної Держави, почату російськими патріотами» [23, с. 301]. Тож цілком слушним є зауваження досвідченого дипломата І. Коростовця, який тоді перебував у Південній Пальмірі, в тому, «що антантська дипломатія [...] мала дуже мале уявлення про те, що коїлося тоді в Росії й у Києві й що французьке військове командування в особах його представників в Одесі – Франше–д'Еспере, Ансельма та ін., боялося тільки Німеччини, було обурене проти всіх, зокрема проти Гетьмана, за зносини з нею й що взагалі ймити віру їх словам, а тим більш рахувати на їх допомогу, не можна» [23, с. 301–302]. До того ж, сподівання марно підтримувалися й відомою телеграмою командувача французької військової місії в Румунії та на Півдні Росії ген. А. Бертело та консула Франції в Києві з особливими повноваженнями Е. Енно, які у «зверненні до населення Півдня Росії» з румунських Ясс, ще наприкінці листопада запевняли, що «вирішили, що наші війська висадяться в Південній Росії для надання можливості її мешканцям відновити порядок» [43, арк. 1–2].

І хоча у телеграмі жодним словом не йшлося про збереження гетьманської державності в Україні, як і самої її у будь–яких державних формах, надія все ж жевріла. А спонукали до неї наступні запевнення отих представників Франції: «Виявіть гарний прийом військам союзників – вони приходять до Вас як друзі. Всі Держави Згоди йдуть Вам назустріч, щоб дати Вам нарешті вільно, а не під загрозами зловмисників, вирішити, яку форму правління Ви бажаєте мати. Війська союзників залишать Росію після того, як спокій буде відновлено. Дайте рішучу відсіч поганим радникам, що зацікавлені викликати смуту в країні й зустрічайте Держави Згоди з довірою» [43, арк. 1–2]. Більше того, на одній прес–конференції для преси міністр закордонних справ Г. Афанасьєв 23 листопада заявив, що отримав від згаданого Е. Енно повідомлення про його приїзд в Україну разом з військами Антанти, а ті легко й швидкоплинно придушуть повстання заколотників. Невдовзі цю новину публічно виголосив навіть митрополит Антоній на засіданні Українського церковного собору [32].

Ілюзії – річ оманлива й небезпечна, але гетьманські урядовці все ще намагалися заручитися підтримкою Антанти. Обложені у Києві гетьманці тримали оборону і, сподіваючись на допомогу військ та дипломатії союзників, виділяли гроші на утримання їхніх армій. Так, наприклад, 7 грудня 1918 р. П. Скоропадський затвердив постанову Ради міністрів «про асігування в розпорядження Міністра Продовольчих Справ Г. В. Глинки 10.000.000 карб. на видатки по постачанню прибуваючих на Україну військ Держав Згоди та Одеського гарнізону» [38, арк. 26].

Варто згадати й про те, що супротивники гетьмана також усіляко намагалися заручитися

¹ Bellum omnium contra omnes (лат.) – Війна всіх проти всіх (Платон).

підтримкою Антанти, надсилаючи до її представників своїх делегатів. При цьому заявлялося, що Директорія «безумовно стоїть на ґрунті самостійної України – і якщо може йтися про федерацію, то тільки в українських установчих зборах», однак про возз'єднання з Росією «можуть думати тільки монархісти і більшовики» [53, с. 2]. У цьому напрямкові активно використовувалися й масонські зв'язки С. Петлюри, ізольований же у Києві П. Скоропадський нагомість мав надзвичайно обмежені можливості для маневру. Перемир'я між німцями і повстанцями гетьман все ж вважав для себе корисним, позаяк вже усвідомлював, що якби не воно (за умов, коли німці відмовлялися битися з військами Директорії), то, за словами самого П. Скоропадського, «через дві години після перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий» [35, с. 319]. Крім того, як додавав згодом гетьман, «в цей час, неможна забувати, що кожноденно я отримував і прямо, і побічно, й офіційно, й неофіційно, що війська Entente–и ось–ось прийдуть, і усіялка затяжка нас окриляла надією» [35, с. 319]. Виявилось, що надії були марними¹. Герцог Г. Лейхтенбергський, згадуючи про ті часи, зі свого боку відзначав, як згодом він дізнався про те, «що у Франції з Петлюрою було укладено таємну угоду про надання влади Петлюрі з Директорією, що пояснює ставлення Антанти щодо гетьмана» [25, с. 39].

Між тим Київ залишався в облозі. Слід було опиратися на власні сили і сили добровольчих офіцерських загонів. Проте Гетьманат вже був приречений до падіння. Станом на 10 грудня 1918 р. під Києвом стояло 50–тисячне республіканське військо, а останньою справжньою перешкодою на підступах до столиці залишалися німецькі війська. На решті території України окупаційні війська не прагли боротися з повстанцями й використовували усіялки нагоди, аби спокійно виїхати до себе на Батьківщину. Тож австро–угорські й німецькі війська поспіхом залишали Україну – графік відбуття переповнених ешелонів дедалі ущільнювався. Гетьманці ж не становили хоча б скільки–небудь серйозної сили [7, с. 18–29, 88–99, 5–15]. У другій половині дня 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся владивласноручним актом [5; 28; 30].

Серед суспільної епідемії безкомпромісовості і крайнощів світобачення та ідеологем, що роздирали країну, гетьманові не вдалося уникнути пошесті різнобачень і різновекторностей й у

власному оточенні та у питанні формування уряду держави. Цей законсервований мікросвіт державної верхівки, безумовно, був певним відображенням тогочасного розшарування і розколу громадянства, від опортунізму змінам до прагнень суцільних безоглядних революційних ультратрансформацій і не лише у соціально–політичному вимірі, а й у державно–національному. Усі ці протиріччя, до того ж рясно підготовувані та провоковані ззовні, й не дозволили П. Скоропадському досягти такого потрібного у той момент status quo серед тогочасного українського політикуму та у його прагненні віднайти формулу врівноваження прагнень і волінь усіх верств і класів вже інфікованого пошестю протистояння «усіх проти всіх», а також угамувати той тектонічний вибух руйніцтва і неусвідомлення суспільного компромісу задля спільного блага Батьківщини й збереження Української Держави.

Так чи інакше, але не можна не наголосити й на тому, що у 1918 р. Скоропадський–гетьман ще не був гетьманом–самостійником тією мірою, яким став пізніше в еміграції, як і на тому, що будучи гетьманом–державником, у 1918 р. його усвідомлення української державності (та й поняття федерації) мало не зовсім той сенс, як у часи його активної політичної діяльності на чолі Гетьманського руху у 30–40–х рр. ХХ ст., а надто – як усе це розуміється у сучасні дні.

Не варто забувати й про тогочасне усвідомлення ним взагалі українсько–російського світу у ширшому, не політичному вимірі, у рисах особистої вдачі, характеру, політичного та, свого роду, національного досвіду не лише державного діяча, а й простої людини, становлення якої та життєвий простір до 1917 р. обмежувалися не просто російським світом, але російським елітарним, віддаленим від уявлення про життя та очікувань інакших від нього за соціальним і майновим статусом людей. П. Скоропадський, безумовно, любив Україну і прагнув любити її ще дужче, але він не знав свого народу, не відчував його підсвідомо, адже бути закоханим у романтичну минувшину, пісні та міфи народу ще не означає бути його духовно–органічною частиною, навіть якщо у тоб і тече його кров. Надто довго гетьман був відірваний від своїх співплемінників і надто мало він встиг побути поміж ними, коли уся ця споріднена людність звільнялася від пуповини етно–культурної спільноти та іншородних кайданів і у пологових муках, крізь біль і кров воскресіння, відроджувалася новітнім Народом.

Список використаних джерел

1. АВР РФ, Ф. 82, Оп. 16, Т. 76, Спр. 27.
2. Андрієвський, В., 1974. «Микола Міхновський (Нарис суспільно–політичної біографії)», *Визвольний шлях (Лондон)*, Ч. 4.
3. Винниченко, В., 1920. «Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]», Ч. III, Київ; Відень.
4. Вислоцький, І., 1940. «Гетьман Павло Скоропадський», Торонто.
5. «Відродження», 1918, 15 грудня.
6. Гай–Нижник, П., 2004. «Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс–міністра закордонних

¹ Тим часом ті хлібороби–демократи, що перебували у Києві, спробували залучити до справи замирення України німців. Як повідомляло німецьке Посольство до штабу 7–ї армії терміновим і таємним запитом від 9 грудня 1918 р., члени УДХП Жорж де Сегюр і Гудзенко з'явилися до Посольства з метою обговорити політичне становище й висловили думку, що якщо гетьман П. Скоропадський таки зважиться сформувати національний український Кабінет, то С. Петлюра та його прибічники погодяться скласти зброю. Про доволі сумнівність таких думок їм зауважили й німці, на що хлібороби виявили готовність, за посередництва командування німецьких військ у Києві, відправитися у штаб повстанців для перемовин [24, с. 145–146]. Усі ці пропозиції та спроби були, звісно ж, вже приреченими на безвихідь.

справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.), *Київська старовина*, №2.

7. Гай–Нижник, ПП., 2011. 'Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.)', *Гілея*, Вип.47 (№5); Вип.48 (№6); Вип.52 (Спецвипуск).

8. Гай–Нижник, ПП., 2018. 'Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні', *Гілея*, Вип.128 (№1).

9. Гай–Нижник, П., 2016. 'Федір Штейнгель – меценат, громадсько–політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині', *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*, К.

10. ГА РФ, Ф.5787, Оп.1, Спр.6.

11. Дацків, І., 2009. 'Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.', Тернопіль.

12. Деникин, АИ., 1930. 'Гетманство и Директория на Украине', *Революция на Украине по мемуарам белых*, М.; Л.

13. 'Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Збірник документів і матеріалів', 2006, Т.2, К.

14. Дорошенко, Д., 1920–1921. 'Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році', *Хліборобська Україна (Відень)*, Зб. II, III і IV.

15. Дорошенко, Д., 1978. 'Закордонна політика Української Держави у 1918 р.', *У 60–річчя відновлення гетьманства*, Торонто.

16. Дорошенко, Д., 2002. 'Історія України, 1917–1923', Т.ІІ, К.: *Темпора*.

17. Дорошенко, Д., 1969. 'Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)', Мюнхен.

18. 'Задання правительства', 1918., *Голось Києва*, 15 ноября.

19. 'Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянского за 16 ноября 1919 г, 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.]', 2014, *Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов*, М.: *Политическая энциклопедия*.

20. ІР НБУВ, Ф.44, №473.

21. 'Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)'. Документи і матеріали', 2010, К.

22. Кучабський, В., 1969. 'Корпус Січових Стрільців: Военно–історичний нарис', Чикаго.

23. Коростовець, І., 1973. 'Переговори в Яссах в 1918 році', *Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського*, Чикаго.

24. 'Крах германской оккупации на Украине (По материалах оккупантов)', 1936, М.

25. Лейхтенбергскій, ГН., 1921. 'Воспоминания об «Украине». 1917–1918', Берлин.

26. 'Лучь' (Суми), 1918, №131, 21 ноября.

27. Матвієнко, ВМ., 2002. 'Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії', К.

28. 'Мир', 1918, 15 грудня.

29. Нагаєвський, І., 1994. 'Історія Української держави ХХ століття', К.: *Український письменник*.

30. 'Наш путь', 1918, 15 грудня.

31. 'Нова Рада', 1918, 12 листопада (29 жовтня).

32. 'Нова Рада', 1918, 24 листопада.

33. 'Приднепровский край', 1918, №6611.

34. 'Революция на Украине по мемуарам белых', 1930, М.; Л.

35. Скоропадський, П., 1995. 'Спогади (кінець 1917 – грудень 1918)', Київ; Філадельфія.

36. 'Україна', 1919, 15–16 листопада.

37. ЦДАВО України. Ф.1064, Оп.1, Спр.7.

38. Там само, Ф.1064, Оп.1, Спр.92.

39. Там само, Ф.1115, Оп.1, Спр.4.

40. Там само, Ф.1125, Оп.1, Спр.3.

41. Там само, Ф.1429, Оп.5, Спр.6.

42. Там само, Ф.3563, Оп.1, Спр.118.

43. Там само, Ф.3696, Оп.1, Спр.38.

44. Там само, Ф.3766, Оп.1, Спр.99.

45. Там само, Ф.3766, Оп.2, Спр.8.

46. Там само, Ф.3809, Оп.1, Спр.16.

47. Там само, Ф.3866, Оп.1, Спр.228.

48. Там само, Ф.4547, Оп.1, Спр.2.

49. Шаповал, М., 1928. 'Велика революція і українська визвольна програма', Прага.

50. Шаповал, М., 1958. 'Гетьманщина і Директорія (Спогади)', Новий Йорк.

51. Шемет, С., 1924–1925. 'Микола Міхновський (Посмертна згадка)', *Хліборобська Україна*, Кн.V, Відень.

52. Шкільник, М., 1971. 'Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми', Торонто.

53. 'Южное слово', 1918, №51, 14 декабря.

54. 'Gazette de Lousanne', 1918, №287, 15 octobre.

55. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), Bd.523, Liasse XLVII/12 g: Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina, Februar, August, 1918, Z.7611.

References

1. AVP RF, F.82, Op.16, T.76, Spr.27.

2. Andrijevs'kyj, V., 1974. 'Mykola Mihnovs'kyj (Narys suspil'no–politychnoi' biografii)' (Mykola Mikhnovsky (Essay on social and political biography)), *Izvol'nyj shljah (London)*, Ch.4.

3. Vynnychenko, V., 1920. 'Vidrodzhennja nacii' (Istorija ukrai'ns'koi' revolucii' [marec' 1917 r. – gruden' 1919 r.] (The Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution [Daisies of 1917 – December 1919])), Ch. III, Kyi'v; Viden'.

4. Vysloc'kyj, I., 1940. 'Get'man Pavlo Skoropadsky' (Hetman Pavlo Skoropadsky)', Toronto.

5. 'Vidrodzhennja (Renaissance)', 1918, 15 grudnja.

6. Gaj–Nyzhnyk, P., 2004. 'Невидомі телеграми послів V. Lypyns'kogo та F. Shtejngelja до eks–ministra zakordonnyh sprav Ukrai'ns'koi' Derzhavy D. Doroshenka pid chas jogo perebuвання v Shvejcarii' (lystopad 1918 r.) (Unknown telegrams of Ambassadors V. Lypynsky and F. Shteynhel to the ex–minister of foreign affairs of the Ukrainian State D. Doroshenko during his stay in Switzerland (November 1918)), *Kyi'vs'ka starovyna*, №2.

7. Gaj–Nyzhnyk, PP., 2011. 'Povalennja Get'manatu P. Skoropad's'kogo: pidgotovka та zdzijsnennja (1918 r.) (Overthrow Hetmanate P. Skoropadsky: Preparation and Implementation (1918))', *Gileja*, Vyp.47 (№5); Vyp.48 (№6); Vyp.52 (Specvypusk).

8. Gaj–Nyzhnyk, PP., 2018. 'Ukrai'ns'ka dyplomatiya v Nimechchyni u 1918 roci: zasnuvannja і dijāl'nist' Posol'stva UNR та Ukrai'ns'koi' Derzhavy v Berlini (Ukrainian diplomacy in Germany in 1918: foundation and activities of the Embassy of the UPR and the Ukrainian State in Berlin)', *Gileja*, Vyp.128 (№1).

9. Gaj–Nyzhnyk, P., 2016. 'Fedir Shtejngel' – mecenat, gromads'ko–politychnyj dijach, posol Ukrai'ns'koi' Derzhavy v Nimechchyni (Fedor Steinhel – philanthropist, public figure, ambassador of the Ukrainian State in Germany)', *Dyplomatychna та konsul's'ka sluzhba u vymiri osobystosti*, К.

10. ГА РФ, Ф.5787, Оп.1, Спр.6.

11. Dackiv, I., 2009. 'Dyplomatiya ukrai'ns'kyh derzhavnyh utvoren' u zahysti nacional'nyh interesiv 1917–1923 rr. (Diplomacy of Ukrainian state entities in the defense of national interests 1917–1923)', Ternopil'.

12. Denikin, AI., 1930. 'Getmanstvo i Direktorija na Ukraine (Hetmanate and Directory in Ukraine)', *Revolucija na Ukraine po memuarам belyh*, М.; Л.

13. 'Dyrektorija, Rada Narodnyh Ministriv Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliky: Zbirnyk dokumentiv і materialiv (Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic: Collection of documents and materials)', 2006, Т.2, К.

14. Doroshenko, D., 1920–1921. 'Deshho pro zakordonnu polityku Ukrai'ns'koi' Derzhavy v 1918 roci (Somewhat about the foreign policy of the Ukrainian state in 1918)', *Hliborob's'ka Ukrai'na (Viden')*, Zb. II, III і IV.

15. Doroshenko, D., 1978. 'Zakordonna polityka Ukrai'ns'koi' Derzhavy u 1918 r. (Foreign policy of the Ukrainian State in 1918)', *U 60–richchja vidnovlennja get'manstva*, Toronto.

16. Doroshenko, D., 2002. 'Istorija Ukrai'ny, 1917–1923 (History of Ukraine, 1917–1923)', Т.ІІ, К.: *Tempora*.

17. Doroshenko, D., 1969. 'Moi' spomyny pro nedavnje mynule (1914–1920) (My memories of the recent past (1914–1920))', Mjunhen.

18. 'Zadaniya pravitel'stva (Government assignments)', 1918., *Golos# Києва*, 15 nojabrja.

19. 'Zapis' iz dnevnika byvshego tovarishha general'nogo sekretarja Ukrainskoj derzhavy N. M. Mogiljanskogo za 16 nojabrja 1919 g. 10 fevralja 1920 g. [9–10 fevralja 1920 g.] (An entry from the diary of the former comrade general secretary of the Ukrainian state N. M. Mogilyansky on November 16, 1919, February 10, 1920 [February 9–10, 1920]), 2014, *Getman P. P. Skoropadskij. Ukraina na perelome. 1918 god: Sbornik dokumentov*, M.: Politicheskaja jenciklopedija.

20. IR NBUV, F.44, №473.

21. 'Istorija ukrai'ns'koi' dyplomatii': pershi kroky na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.). Dokumenty i materialy (History of Ukrainian diplomacy: first steps in the international arena (1917–1924 biennium). Documents and materials)', 2010, K.

22. Kuchabs'kyj, V., 1969. 'Korpus Sichovyh Stril'civ: Vojeno–istorichnyj narys (Corps of Sich Rifleman: Military–historical essay)', Chykago.

23. Korostovec, I., 1973. 'Peregovory v Jassah v 1918 roci (Negotiations in Iasi in 1918)', *Soluha P. Dogovir z Moskvoju proty get'mana Pavla Skoropads'kogo*, Chikago.

24. 'Krah germanskoj okkupacii na Ukraine (Po materialah okkupantov) (The collapse of the German occupation in Ukraine (According to the occupants))', 1936, M.

25. Lejhtenbergskij, GN., 1921. 'Vospominanija ob «Ukraine». 1917–1918 (Memories of «Ukraine». 1917–1918)', Berlin.

26. 'Luch# (Luch)' (Sumy), 1918, №131, 21 nojabrja.

27. Matvijenko, VM., 2002. 'Ukrai'ns'ka dyplomatija 1917–1921 rokiv: na terenah postimpers'koi' Rosii' (Ukrainian diplomacy of 1917–1921: on the territory of post–imperial Russia)', K.

28. 'Myr (Peace)', 1918, 15 grudnja.

29. Nagajevs'kyj, I., 1994. 'Istorija Ukrai'ns'koi' derzhavy XX stolittja (History of the Ukrainian state of the twentieth century)', K.: *Ukrai'ns'kyj pys'mennyk*.

30. 'Nash put' (Our way)', 1918, 15 grudnja.

31. 'Nova Rada (New Council)', 1918, 12 lystopada (29 zhovtnja).

32. 'Nova Rada (New Council)', 1918, 24 lystopada.

33. 'Pridneprovskij kraj (Dnieper region)', 1918, №6611.

34. 'Revoljucija na Ukraine po memuarah belyh (The revolution in Ukraine according to the memoirs of white)', 1930, M.; L.

35. Skoropads'kyj, P., 1995. 'Spogady (kinec' 1917 – gruden' 1918) (Memoirs (end of 1917 – December 1918))', Kyi'v; Filadel'fija.

36. 'Ukrai'na (Ukraine)', 1919, 15–16 lystopada.

37. CDAVO Ukrai'ny, F.1064, Op.1, Spr.7.

38. Tam samo, F.1064, Op.1, Spr.92.

39. Tam samo, F.1115, Op.1, Spr.4.

40. Tam samo, F.1125, Op.1, Spr.3.

41. Tam samo, F.1429, Op.5, Spr.6.

42. Tam samo, F.3563, Op.1, Spr.118.

43. Tam samo, F.3696, Op.1, Spr.38.

44. Tam samo, F.3766, Op.1, Spr.99.

45. Tam samo, F.3766, Op.2, Spr.8.

46. Tam samo, F.3809, Op.1, Spr.16.

47. Tam samo, F.3866, Op.1, Spr.228.

48. Tam samo, F.4547, Op.1, Spr.2.

49. Shapoval, M., 1928. 'Velyka revoljucija i ukrai'ns'ka vyzvol'na programa (The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program)', Praga.

50. Shapoval, M., 1958. 'Get'manshhyna i Dyrektorija (Spogady) (Hetmanate and the Directory (Memoirs))', Novyj Jork.

51. Shemet, S., 1924–1925. 'Mykola Mihnovs'kyj (Posmertna zgakda) (Mykola Mikhnovsky (Death Note))', *Hliborobs'ka Ukrai'na*, Kn.V, Viden'.

52. Shkil'nyk, M., 1971. 'Ukrai'na u borot'bi za derzhavnist' v 1917–1921 rokah. Spomyny i rozdumy (Ukraine in the struggle for statehood in 1917–1921. Memories and meditations)', Toronto.

53. 'Juzhnoe slovo (Southern word)', 1918, №51, 14 dekabrja.

54. 'Gazette de Lusanne', 1918, №287, 15 octobre.

55. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), Bd.523, Liasse XLVII/12 g: Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina, Februar, August, 1918, Z.7611.

* * *